

 <p>Research Journal MATIN Imam Khomeini and the Islamic Revolution</p>	<p>Print ISSN: 2423-6462 Online ISSN: 2676-5888 Home page: https://matin.ri-khomeini.ac.ir</p>	 <p>Research Institute of Imam Khomeini and Islamic Revolution</p>
---	--	---

Research Paper

An Analysis of the Clergy's Support in Mashhad for Ayatollah Khomeini's Marja'iyat

(Case Study: Ayatollah Milani and the Migration to Tehran)

*Hasan Shamsabadi¹

Seyed Mahmoud Sadat Bidgoli²

1. PhD (History of Islamic Revolution), Research Institute of Imam Khomeini and Islamic Revolution, Tehran, Iran, (Corresponding author).
2. Associate Professor, Department of History of Islamic Revolution, Research Institute of Imam Khomeini and Islamic Revolution, Tehran, Iran.

Article Info	Abstract
<p>Article type: Book Review</p> <p>Article history: Received: April 11, 2023 Received in revised from: June 18, 2023 Accepted: July 1, 2023 Published online: December 21, 2024</p> <p>Keywords: Marja'iyat, Ayatollah Khomeini, Mashhad clerics, Ayatollah Seyyed Hadi Milani, migration.</p> <div style="text-align: center;"> <p>*Corresponding author: hasanshamsabady@yahoo.com</p> </div>	<p>One of the significant subjects in the history of the Islamic Revolution is support for Ayatollah Khomeini's marja'iyat (the position of highest religious authority in Twelver Shi'ism). The death of Ayatollah Boroujerdi, the June 5, 1963 (15 Khordad 1342) Uprising, and the death of Ayatollah Hakim were three critical moments during which the issue of marja'iyat became a prominent religious and political concern in Iran. The main question of this research is as follows: How did the clerics of Mashhad, particularly Ayatollah Milani, react to Ayatollah Khomeini's marja'iyat? The necessary data for this research were collected from books, archival documents, memoirs and other relevant sources, and, were analyzed through documental method. The findings of the study show that during the migration of the clerics to Tehran following the June 5, 1963 Uprising and the arrest of Imam Khomeini, one of the most significant actions taken by the clerics who migrated to Tehran, including Ayatollah Milani, was the endorsement of Imam Khomeini's marja'iyat. This endorsement, based on the constitutional law of the Qajar era, which granted judicial immunity to marji'(sources of emulation), prevented attempts on Khomeini's life and gradually facilitated his release.</p>

Citethisarticle: Shamsabady, H. & Bidgoli, S. M. S. (2024). An Analysis of the Clergy's Support in Mashhad for Ayatollah Khomeini's Marja'iyat (Case Study: Ayatollah Milani and the Migration to Tehran). *Matin Research Journal*, 26(105), 113-141. <https://doi.org/10.22034/MATIN.2023.341172.2045>

© The Author(s). Publisher: **Research Institute of Imam Khomeini and Islamic.**

This is an open-access article distributed under the CC BY (license <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Introduction

Marja'iyat (religious authority) has been one of the most significant concepts in Shi'a history, playing a crucial role in addressing political and social challenges, particularly in modern times. A brief overview of the past century reveals that Shi'a marja'iyat has maintained a continuous and dynamic presence in critical historical moments, leveraging its material and spiritual influence to guide society both religiously and politically. From the Tobacco Protest and the Constitutional Revolution to the Nationalization of the Oil Movement and, most notably, the clerical movement between 1961 and 1979, Shi'a marja'iyat has consistently played a fundamental role.

Throughout these historical periods, marja'iyat was sometimes held collectively by multiple scholars and, at other times, concentrated in the hands of a single authority. After the passing of Ayatollah Ha'eri in February 1937, the administration of the Qom Seminary was jointly managed for eight years by Grand Ayatollahs Seyyed Mohammad Hojjat, Seyyed Sadr al-Din Sadr, and Seyyed Mohammad-Taqi Khansari. Although efforts to establish a single marja' remained ongoing, this goal was only realized after Reza Shah's downfall with the emergence of Ayatollah Boroujerdi as the supreme marja'. Due to his scholarly and jurisprudential stature, Ayatollah Boroujerdi was widely accepted as Ayatollah Ha'eri's successor. Notably, Ayatollah Khomeini—who was already recognized as a distinguished mujtahid and instructor in the Qom Seminary—played an active role in advocating for Boroujerdi's marja'iyat.

Following Ayatollah Boroujerdi's passing in early 1961, the issue of marja'iyat resurfaced as a major concern within seminaries. Among the figures proposed as religious authorities at the time was Ayatollah Khomeini. His scholarly reputation and status led to his recognition as a marja', at least among his students, although some figures opposed his marja'iyat. Alongside Ayatollah Khomeini, other prominent clergies were also considered maraji', including Ayatollah Hakim in Najaf and Ayatollahs Golpayegani and Shariatmadari in Qom. However, as political events unfolded, revolutionary and activist forces increasingly gravitated toward Ayatollah Khomeini. Despite the support of seminaries and his close disciples, he refrained from making any claims to marja'iyat and even resisted the encouragement of his supporters. Nevertheless, from an academic and jurisprudential standpoint, he was fully qualified. His compilation of fatawa covering all sections of 'Urwat al-Wuthqa five years before Ayatollah Boroujerdi's passing, as well as his annotations on Wasilat al-Najat (which constituted his Risalah 'Amaliyyah), had already been completed.

A critical point to consider is that the issue of marja'iyat was not solely a concern for religious circles and seminaries. Due to its social significance and its historical political role, ruling authorities also closely monitored it. Following Ayatollah Boroujerdi's death, the Pahlavi government sought to shift marja'iyat outside Iran. Ayatollah Khomeini insightfully analyzed this strategy, stating: "Since the time of the late Ayatollah Boroujerdi—if not for forty years prior—this plan was

in motion. However, as long as he was present, they saw that any action in this regard would be detrimental. Once he departed for the mercy of the Almighty, they immediately began, under the guise of respecting one center, to undermine that center. Not out of love for that center, for they harbor no affection for any religious center; nor out of devotion to Najaf, but rather because they wanted to weaken Qom. Qom was a thorn in their side, too close to them, too quick to detect their corruption, and too efficient at exposing their plans. They could not openly say 'not Qom,' so instead, they would say 'Yes to Najaf, yes to Mashhad.'

The issue of marja'iyat resurfaced again after Ayatollah Hakim's passing in 1970. However, this time, the government did not attempt to transfer marja'iyat abroad but instead sought to maintain it within Iran. This study examines the support and advocacy of the Mashhad clergy—particularly the role of Ayatollah Milani—in endorsing Ayatollah Khomeini's marja'iyat during three key historical phases, culminating in the events following the June 5, 1963 (15 Khordad) uprising and the migration of clergy to Tehran, especially Ayatollah Milani's pivotal journey.

Research Background

Several studies have examined the support of Mashhad's clerics, particularly Ayatollah Milani, for the marja'iyat of Imam Khomeini. Some of these works focus on Ayatollah Milani's political and social life, with brief references to his support for Imam Khomeini's religious leadership. One of the most significant sources in this regard is the three-volume collection *Asnad Hazrat Ayatollah al-Uzma Seyyed Mohammad-Hadi Milani be Revayat-e Asnad*, which compiles SAVAK documents related to his religious and political activities. Some of these documents detail his migration to Tehran, his influence among the migrating clergies, and his efforts in affirming Imam Khomeini's marja'iyat. Another important work is Rahim Rouhbaksh's *Ayatollah al-Uzma Seyyed Mohammad-Hadi Milani be Revayat-e Asnad*, which selects and presents valuable archival materials along with an introductory research section. Seyyed Mohammad Ali Milani, Ayatollah Milani's son, also explores his father's political and social life in the two-volume book *Marja' Aghah*. In 2016, a conference was held in Qom to commemorate Ayatollah Milani, and its proceedings were published in three sections—correspondence, articles, and interviews—edited by Seyyed Mohammad Ali Ayazi and Hassan Pouya, with support from the Khorasan Cultural Heritage Office and Sahl Publications. Additionally, Shenakhtnameh Ayatollah Milani, compiled by Mehdi Mehryzi and Hadi Rabani, primarily discusses his jurisprudential contributions. Another notable work is Mostafa Ghavidel's *Mamuriyat-e Mashhad: Negahi be Zendegi va Sireh-ye Marhum Ayatollah al-Uzma Milani*, published in 2019 by Cultrual & Art Organization of Tehran, which examines his life and character. Several books on Mashhad's role in the Islamic Revolution, including *Enghelab-e Eslami dar Mashhad* by Gholamreza Jalali, *Nagsh-e Mashhad dar Enghelab-e Eslami* by Gholamhossein Noei, and *Nagsh-e Olama-ye Mashhad dar Enghelab-e Eslami* by the present author, also discuss Ayatollah Milani's contributions.

Since his migration to Tehran was a key aspect of his political life, these works mention it, albeit briefly and sometimes repetitively. Among earlier works, Saeed Abbaszadeh's *Ayatollah Milani, Marja'-e Bidar*, published in 1995 by The Islamic Development Organization, merely reiterates biographical details without offering new insights. More scholarly attention to the migration of clerics in 1963 can be found in Ismail Hassanzadeh's article, *Tahlil-e Raftar-e Siasi-ye Olama-ye Shi'a: Motale'eh-ye Mordadi, Padideh-ye Mohajerat-e Chehel-Roozeh 1342*, which examines the circumstances, objectives, and political differences among migrating clerics, concluding that government intervention fundamentally altered clerical political behavior. Gholamreza Soleimani's article, *Mohajerat-e Sale 1342-ye Olama be Tehran va Talash baraye Azadi-ye Hazrat Imam Khomeini*, published in issues 26 and 27 of *Majalleh-ye 15 Khordad*, focuses on the migration's connection to Imam Khomeini's release. Similarly, Abolfath Momen's *Dar An Havay-e Gorg-o-Mish: Dastgiri-ye Imam Khomeini va Mohajerat-e Olama be Tehran dar Sale 1342*, in issue 9 of *Zamaneh*, discusses the broader context of the migration, including the attack on Feyziyeh School and the events of Muharram 1963. Notably, much of the content in these two articles appears to be nearly identical. The present author's article, *Mohajerat-e Ayatollah Milani be Tehran: Fasli-ye No dar Hayat-e Siasi-ye Ishan*, examines his migration's background and its impact, including his support for Imam Khomeini's *marja'iyat*, albeit in general terms. Overall, what distinguishes the present research from previous works is its in-depth analysis of Ayatollah Milani's political, social, and religious actions, particularly his migration to Tehran. Unlike past studies, which primarily discuss the general migration of clerics, this research provides a detailed account of Ayatollah Milani's political and religious stance during this period, emphasizing his efforts to defend Imam Khomeini's *marja'iyat* as part of a strategy to secure his release.

Research Methodology

This study employs a descriptive-analytical approach to comprehensively examine the issue of Imam Khomeini's *marja'iyat*. The research is based on the analysis of archival documents, including some unpublished materials and the SAVAK records from Khorasan province. The focus is on the status of *marja'iyat* in Khorasan and the role of Mashhad's clerics, particularly Ayatollah Milani, in this matter between 1961 and 1970.

Conclusion

The political migration of scholars as a strategic action has its roots in the Constitutional era, particularly the two migrations known as *Hijrat Sughra* and *Hijrat Kubra*. The migration of clerics to Tehran in 1963 had significant outcomes, including fostering unity among religious clerics, breaking the atmosphere of repression following the June 5 (15 Khordad 1342) uprising, converting Imam Khomeini's imprisonment into house arrest, and ultimately paving the way for

his release. Most importantly, it contributed to the consolidation of his marja'iyat and political leadership. Ayatollah Milani played a crucial role in establishing Imam Khomeini's religious authority. While the issue of his marja'iyat was not unanimously accepted—some senior clerics opposed it—it became the most effective means of securing his release. The government's insistence on exiling Imam Khomeini, and even the possibility of executing detained leaders, prompted Ayatollah Milani and other prominent clerics to intensify their efforts in supporting his religious leadership. In response to inquiries from merchants and the general public regarding Imam Khomeini's status, Ayatollah Milani described him as one of the great figures of the Islamic world and a recognized marja' whose scholarly and religious stature was well established. He even expressed surprise that such a question was raised. Similarly, in a declaration issued by the migrating clerics before leaving Tehran, they reaffirmed the principle of the *niyabat 'ammah* (general deputyship) of high-ranking clerics during the occultation of the Imam of the Age. This statement, co-signed by Ayatollah Milani, explicitly recognized Imam Khomeini as a legitimate marja', equating his authority to that of Ayatollah Boroujerdi and other grand ayatollahs of the Shi'a world. The efforts of the migrating clerics, particularly Ayatollah Milani's advocacy in Tehran, transformed the discussion of Imam Khomeini's marja'iyat into a widely accepted discourse, at least among his students and followers. This public debate ultimately compelled the government to abandon the idea of his execution or exile, leading to his release—along with other detainees—in April 1964.

واکاوی حمایت روحانیت مشهد از مرجعیت آیت الله خمینی (مطالعه موردی: آیت الله میلانی و مهاجرت به تهران)

حسن شمس آبادی^۱ <https://doi.org/10.22034/matin.2023.341172.2045>

سید محمود سادات بیدگلی^۲

مقاله پژوهشی

چکیده: حمایت از مرجعیت آیت الله خمینی یکی از موضوعات مطرح در تاریخ انقلاب اسلامی است. وفات آیت الله بروجردی، قیام پانزده خرداد ۱۳۴۲ و وفات آیت الله حکیم سه بازه زمانی بود که مسئله مرجعیت در ایران به یکی از موضوعات روز در عرصه های دینی و سیاسی تبدیل شد. سؤال اصلی پژوهش این است که روحانیون مشهد و به ویژه آیت الله میلانی در قبال مرجعیت آیت الله خمینی چه واکنشی نشان دادند؟ پژوهش حاضر با استفاده از روش کتابخانه ای و با تکیه بر اسناد آرشیوی و خاطرات، به دنبال پاسخ به این سؤال است. یافته های پژوهش بیانگر آن است که در جریان مهاجرت علما به تهران که بعد از قیام پانزده خرداد و بازداشت امام خمینی اتفاق افتاد، از مهم ترین اقدامات علمای مهاجر و از جمله آیت الله میلانی تأیید مرجعیت ایشان بود. تأیید مرجعیت با استناد به قانون اساسی مشروطه مبنی بر مصونیت قضایی مراجع، مانع سوء قصد به جان امام خمینی شد و به تدریج زمینه را برای آزادی ایشان فراهم ساخت.

کلیدواژه ها: مرجعیت، آیت الله خمینی، روحانیون مشهد، آیت الله سید هادی میلانی، مهاجرت

۱. دکترای تاریخ انقلاب اسلامی و پژوهشگر تاریخ انقلاب اسلامی، پژوهشگاه امام خمینی (س) و انقلاب اسلامی، تهران، ایران. (نویسنده مسئول): E-mail: hasanshamsabady@yahoo.com

۲. دانشیار گروه تاریخ انقلاب اسلامی، پژوهشگاه امام خمینی (س) و انقلاب اسلامی، تهران، ایران. E-mail: sadat@ri-khomeini.ac.ir

استناد: شمس آبادی، حسن و سادات بیدگلی، سید محمود (۱۴۰۳). واکاوی حمایت روحانیت مشهد از مرجعیت آیت الله خمینی (مطالعه موردی: آیت الله میلانی و مهاجرت به تهران). پژوهشنامه متین، ۲۶ (۱۰۵)، ۱۴۱-۱۱۳. <https://doi.org/10.22034/MATIN.2023.341172.2045>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱/۲۲ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۳/۲۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۴/۱۰

پژوهشنامه متین / سال بیست و ششم / شماره صد و پنج / زمستان ۱۴۰۳ / صص ۱۴۱-۱۱۳

مقدمه

مرجعیت یکی از مقوله‌های مهم در تاریخ شیعه است که در طی تاریخ و به‌ویژه تاریخ معاصر گره‌گشای بسیاری از مشکلات و معضلات سیاسی و اجتماعی بوده است. نگاهی اجمالی به دوران کنونی به‌ویژه یک قرن اخیر بیانگر آن است که مرجعیت شیعه همواره در مواقع حساس تاریخی حضوری مستمر و پویا داشته و با پشتوانه مادی و معنوی و جایگاهی که در بین توده‌های مردم داشت، توانست نقش هدایت‌گری دینی و سیاسی را در جامعه بر عهده گیرد. در قیام تبako، انقلاب مشروطه، نهضت ملی نفت و به‌ویژه نهضت روحانیون در سال‌های ۱۳۴۰-۱۳۵۷ که از مهم‌ترین نقاط عطف تاریخی است، همواره مرجعیت شیعه نقش اساسی ایفا کرده است. در این ادوار تاریخی گاه مرجعیت را چند نفر و گاه یک نفر بر عهده داشت؛ پس از رحلت آیت‌الله حائری در دهم بهمن ۱۳۱۵ به مدت هشت سال سرپرستی حوزه علمیه قم را آیات عظام سید محمد حجت، سید صدرالدین صدر و سید محمدتقی خوانساری بر عهده داشتند. هرچند در این سال‌ها همواره برای تحقق مرجعیت واحد کوشش‌هایی هم صورت گرفت؛ اما این مسئله پس از سقوط رضاشاه و با مرجعیت عام آیت‌الله بروجردی محقق گردید. آیت‌الله بروجردی به لحاظ شخصیت علمی و فقهی در جایگاهی قرار داشت که می‌توانست به‌عنوان جانشین آیت‌الله حائری مطرح و مقبول عامه مردم واقع شود. در جریان اعلام مرجعیت ایشان، آیت‌الله خمینی با اینکه آن زمان خودشان از مجتهدین و مدرسین سرشناس حوزه علمیه قم بودند، تلاش‌های فراوانی انجام دادند.

با وفات آیت‌الله بروجردی در اوایل سال ۱۳۴۰ موضوع مرجعیت مجدداً مطرح و به یکی از مباحث دینی در حوزه‌های علمیه تبدیل شد. در این زمان از جمله افرادی که نامشان به‌عنوان مرجع دینی مطرح شد امام خمینی بود. شخصیت و جایگاه علمی ایشان باعث شد تا نام او به‌عنوان مرجع در حوزه‌های علمیه و حداقل در بین شاگردانش مطرح شود. هرچند برخی با مرجعیت ایشان مخالف بودند (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت، الف ۱۳۸۱، ج ۱، ص. ۵۶۲). همراه با آیت‌الله خمینی، از برخی از علمای دیگر هم به‌عنوان مرجع یاد می‌شد. در نجف آیت‌الله حکیم و در قم آیت‌الله گلپایگانی و آیت‌الله شریعتمداری به‌عنوان مرجعیت مطرح بودند، منتهی با گذشت زمان و وقوع حوادث سیاسی، نیروهای مبارز و انقلابی عمدتاً به آیت‌الله خمینی گرایش پیدا کردند. در این مقطع به‌رغم استقبال حوزه‌های علمیه

و شاگردان خاص ایشان، او همچون ادوار گذشته کوچک‌ترین گامی برای مرجعیت خود برنداشت و حتی در مقابل پیشنهادها و کوشش دوستانش، در این خصوص مقاومت هم کرد. این در حالی بود که به لحاظ شرایط علمی، ایشان استحقاق مرجعیت را داشتند. تحریر فتاوی‌ای امام بر تمام ابواب کتاب عروة الوثقی پنج سال قبل از رحلت آیت‌الله بروجردی و نیز نگارش حاشیه‌ی ایشان بر کتاب وسیلة النجاة به‌عنوان رساله عملیه پایان‌یافته بود.

نکته حائز اهمیت این است که مسئله مرجعیت تنها برای قشر مذهبی و حوزه‌های علمیه مهم نبود، بلکه به خاطر جایگاه اجتماعی مرجعیت و نقشی که این جایگاه در امور سیاسی در طول تاریخ معاصر ایفا کرد و البته می‌توانست همچنان مؤثر واقع شود، حکومت‌ها همواره نسبت به آن حساسیت داشتند. پس از رحلت آیت‌الله بروجردی، حکومت پهلوی کوشید تا مرجعیت را به خارج از ایران منتقل سازد. ایشان با نگاهی تیزبینانه به وقایع و حوادث آن سال‌ها درباره هدف پهلوی‌ها چنین بیان کرده است:

این‌ها از همان زمان مرحوم آقای بروجردی، اگر نگویم از چهل و چند سال پیش‌ازین، از زمان مرحوم آقای بروجردی این نقشه را داشته‌اند، منتها با بودن ایشان می‌دیدند که مفسده دارد اگر بخواهند کارهایی را انجام بدهند. بعد از اینکه ایشان تشریف بردند به جوار رحمت حق تعالی؛ از همان اول، این‌ها شروع کردند به اسم احترام از مرکزی، کوبیدن این مرکز را؛ نه از باب اینکه حُبی به آن مرکز داشته‌اند؛ به هیچ مرکزی از مراکز دیانت این‌ها احساس حُب نمی‌کنند؛ نه از باب اینکه به نجف علاقه داشتند، از باب اینکه قم را نمی‌خواستند. قم موی دماغ بود، نزدیک بود به این‌ها، مفاسد را زود ادراک می‌کرد و کارهای این‌ها زود برش منکشف می‌شد. این‌ها قم را نمی‌خواستند منتها نمی‌توانستند به صراحت لهجه بگویند: قم نه می‌گفتند: نجف آره، مشهد آره (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱، صص ۲۰۸-۲۰۷).

مسئله مرجعیت بعد از وفات آیت‌الله حکیم در سال ۱۳۴۹ نیز از سوی حکومت پیگیری شد؛ اما این بار حکومت نه تنها سعی نکرد مرجعیت را به خارج از ایران منتقل سازد، بلکه تلاش کرد آن را در داخل کشور حفظ کند. آنچه در این پژوهش به آن پرداخته خواهد شد، حمایت و طرفداری روحانیت مشهد و به‌ویژه فعالیت‌های آیت‌الله میلانی از مرجعیت

آیت‌الله خمینی در سه مقطع مختلف تاریخی است که نقطهٔ اوج آن در حوادث بعد از قیام پانزده خرداد ۱۳۴۲ و مهاجرت علما به تهران به‌خصوص سفر آیت‌الله میلانی تحقق یافت.

پیشینه پژوهش

در بارهٔ حمایت روحانیون مشهد و از جمله آیت‌الله میلانی از مرجعیت آیت‌الله خمینی تاکنون پژوهش‌هایی انجام شده است. در بخشی از این پژوهش‌ها به زندگی سیاسی و اجتماعی آیت‌الله میلانی پرداخته شده و در خلال آن مسئلهٔ حمایت‌های او از مرجعیت امام نیز اشاره شده است. در کتاب سه‌جلدی آیت‌الله‌العظمی سید محمدهادی میلانی به روایت اسناد مجموعه‌ای از اسناد ساواک دربارهٔ رفتارهای دینی و سیاسی این مرجع گردآوری شده است. تعدادی از اسناد این کتاب مربوط به چگونگی مهاجرت او به تهران و نقش و جایگاه وی در بین مهاجرین و اقداماتش در تأیید مرجعیت امام است. رحیم روح‌بخش در این کتاب مجموعه‌ای از اسناد باارزش مربوط به آیت‌الله میلانی را گزینش و به همراه مدخلی پژوهشی در ابتدای کتاب، منتشر کرده است. سید محمدعلی میلانی، فرزند آیت‌الله نیز در دو جلد کتاب مرجع آگاه به زندگی سیاسی و اجتماعی پدرش پرداخت. در سال ۱۳۹۵ همایش بزرگداشت آیت‌الله میلانی در قم برگزار شد و نتایج آن به تفکیک در سه بخش مکاتبات، مقالات و مصاحبه و با کوشش سید محمدعلی ایازی و حسن پویا و حمایت دفتر فرهنگی مفاخر خراسان از سوی انتشارات سهل منتشر شد. همچنان که مهدی مهریزی و هادی ربانی شناخت نامهٔ ایشان را تدوین کردند. شناخت نامه بیشتر حاوی جنبهٔ فقه‌ت و نظریات فقهی ایشان است. مصطفی قویدل در کتاب مأموریت مشهد: نگاهی به زندگی و سیره مرحوم آیت‌الله‌العظمی میلانی که در سال ۱۳۹۸ از سوی سازمان فرهنگی هنری شهرداری تهران چاپ شد، نگاهی به زندگی و سیرهٔ ایشان داشته است. در کتاب‌هایی که دربارهٔ نقش مشهد در انقلاب اسلامی نوشته شده، از جمله کتاب انقلاب اسلامی در مشهد اثر غلامرضا جلالی، نقش مشهد در انقلاب اسلامی اثر غلامحسین نوعی و نقش علمای مشهد در انقلاب اسلامی اثر نگارنده، به نقش و جایگاه آیت‌الله میلانی در روند انقلاب اسلامی پرداخته شده و از آنجا که مهاجرت به تهران بخش مهمی از زندگی سیاسی آیت‌الله میلانی را تشکیل می‌دهد، مختصر و گاه تکراری این مسئله مورد بررسی قرار گرفته است.

سعید عباس زاده در کتاب آیت‌الله میلانی، مرجع بیدار که در سال ۱۳۷۴ و سازمان تبلیغات اسلامی آن را منتشر کرد، تنها به تکرار زندگی آیت‌الله میلانی پرداخته و حرف جدیدی را بیان نکرده است. در کتاب‌های گفته‌شده یا به حمایت آیت‌الله میلانی از مرجعیت امام پرداخته نشده یا بسیار مختصر و تنها اشاره به آن شده است؛ اما در حوزه نگارش مقاله، اسماعیل حسن‌زاده در مقاله «تحلیل رفتار سیاسی عالمان شیعی، مطالعه موردی: پدیده مهاجرت چهل‌روزه ۱۳۴۲» (۱۳۸۸) به تبیین زمینه‌ها، اهداف و گونه‌شناسی رفتار علمای مهاجر به تهران و تفاوت‌های دیدگاه‌های سیاسی بین آن‌ها پرداخته و این‌طور نتیجه گرفته که در اثر مداخلات حاکمیت، رفتار عالمان دین دچار گسست بنیادی گردید. غلامرضا سلیمانی در مقاله «مهاجرت سال ۱۳۴۲ علما به تهران و تلاش برای آزادی حضرت امام خمینی» که در شماره ۲۶ و ۲۷ مجله پانزده خرداد چاپ شد، بیشتر به موضوع ارتباط مهاجرت علما به تهران و آزادی امام و دیگر دستگیرشدگان پرداخت. در مقاله «در آن هوای گرگ‌ومیش، دستگیری امام خمینی و مهاجرت علما به تهران در سال ۱۳۴۲» (۱۳۸۲) نویسنده به بسترهای شکل‌گیری مهاجرت از جمله حادثه مدرسه فیضیه و حوادث محرم سال ۱۳۴۲ و فعالیت‌هایی که علما و مراجع کشور در روند مهاجرت انجام دادند پرداخته است. جالب است که بیشتر محتوای این دو مقاله شبیه به هم هستند و گویا کپی‌برداری شده است. در مقاله «مهاجرت آیت‌الله میلانی به تهران؛ فصلی نو در حیات سیاسی ایشان» (۱۳۸۷) اثر نگارنده مجموعه فعالیت‌های ایشان شامل بسترهای عزیمت آیت‌الله میلانی به تهران و روند شکل‌گیری حوادث بعدی مورد بررسی قرار گرفته است. در بخشی از مقاله به حمایت‌های ایشان از مرجعیت امام خمینی به صورت کلی پرداخته شده است. در مجموع، آنچه پژوهش حاضر را با پژوهش‌های گفته‌شده متمایز کرده است، پرداختن به رفتارهای سیاسی، اجتماعی و دینی آیت‌الله میلانی و به خصوص مهاجرت وی به تهران و تحلیل عملکرد ایشان در بین مهاجرین و دفاعش از مرجعیت آیت‌الله خمینی است. در آثاری که از آن‌ها نام برده شد، اغلب به صورت کلی به موضوع مهاجرت علما به تهران پرداخته شده است. نقطه تمایز پژوهش حاضر می‌تواند همین پرداختن به جزئیات رفتارهای سیاسی و دینی این مرجع دینی در موضوع مهاجرت به تهران و طرفداری او از مرجعیت آیت‌الله خمینی با هدف فراهم کردن زمینه آزادی ایشان باشد.

روش و شیوه پژوهش

در این پژوهش جهت دستیابی به اطلاعات جامع درباره مرجعیت آیت‌الله خمینی از شیوه نگارش توصیفی و تحلیل داده‌ها استفاده شده است. پژوهش با بررسی اسنادی که برخی از آن‌ها هنوز منتشر نشده و همچنین مجموعه اسناد ساواک استان خراسان به بررسی مسئله مرجعیت در این استان و اقدامات روحانیون مشهد به‌ویژه آیت‌الله میلانی در قبال این موضوع در بین سال‌های ۱۳۴۰-۱۳۴۹ پرداخته است.

وفات آیت‌الله بروجردی و طرح مسئله مرجعیت

بعد از وفات آیت‌الله بروجردی در سال ۱۳۴۰ مسئله مرجعیت در ایران از مسائل مهم سیاسی و اجتماعی بود که ابتدا در حوزه‌های علمیه و در بین افراد مذهبی جامعه مطرح و در ادامه به موضوعی فراگیر تبدیل شد. حکومت که نسبت به جایگاه این نهاد واقف بود به این موضوع موضع‌گیری کرد. از جمله افرادی که در این برهه نام ایشان برای مرجعیت مطرح شد، آیت‌الله خمینی بود؛ اما از آنجا که خود ایشان راغب نبود که نامشان به‌عنوان مرجع دینی مطرح شود، این موضوع تنها در میان برخی فضلا و شاگردان ایشان باقی ماند و اقدام عملی درباره آن صورت نگرفت. از سوی دیگر حوادث و رخدادها چنان سریع رخ داد که زمان برای طرح مسئله مرجعیت آیت‌الله خمینی به‌سرعت از دست رفت. اسماعیل فردوسی پور در خاطراتش درباره این مسئله این‌طور بیان کرده است:

ناگفته نماند که از فوت آیت‌الله بروجردی این مورد بحث بود که چه کسی شایستگی مرجعیت را دارد؟... همان اوایل شروع نهضت در زمان مبارزه با لایحه انجمن‌های ایالتی و ولایتی مطرح بود. به‌عنوان مثال در مشهد مقدس جمعی از طلاب قم و بعضی از علمای مشهد خدمت حاج شیخ مجتبی قزوینی رسیده بودند و از ایشان سؤال کردند که امروز وضع ما از نظر تقلید چیست؟ از چه کسی باید تقلید بکنیم؟ ایشان فرموده بودند از حاج آقا روح‌الله، ... (شعاع حسینی و روح‌بخش، ۱۳۸۷، صص ۶۶-۶۳).

مهاجرت علما به تهران

بعد از قیام پانزده خرداد ۱۳۴۲ امام و تعدادی از علمای دیگر شهرها بازداشت شدند. اسدالله اعلم نخست‌وزیر وقت در مصاحبه‌ای در تاریخ هفدهم خرداد و در اجتماع خبرنگاران به‌طور ضمنی خبر بازداشت تعدادی از روحانیون را تأیید کرد (بولتن سازمان خبرگزاری پارس، ۱۳۴۲، ص. ۱۲). او اعلام کرد که پانزده نفر از بزرگ‌ترین پیشوایان مذهبی به‌زودی تحویل دادگاه نظامی خواهند شد و بعید نیست مجازات اعدام را به دنبال داشته باشد (دوانی، ۱۳۷۷، ص. ۴۲۲). احتمال اعدام امام وجود داشت و در اسناد ساواک هم بازتاب یافت (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۷۸، ج ۳، ص. ۲۷۱). انتشار این سخنان موجی از نگرانی را در جامعه و در بین افراد مذهبی ایجاد کرد (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۷۸، ج ۳، صص. ۳۳۳، ۵۴۱). مهاجرت علما به تهران از جمله کارهای مهمی بود که در این مقطع تاریخی انجام شد. ایده اولین تحصن را آیت‌الله حسینی تهرانی مطرح کرد. البته از افراد دیگری هم به‌عنوان صاحب ایده مهاجرت علما یاد شده است (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۴۰۰، ج ۲، ص. ۲۵۸). در نقلی معتبر مهاجرت جمعی از مراجع و علما به تهران ابتدا از مشهد آغاز شد؛ زیرا آیت‌الله میلانی بود که آیت‌الله شریعتمداری را به اقامت در تهران و چاره‌جویی درباره آزادی بازداشت‌شدگان ترغیب کرد (سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۶، ص. ۳۵۶) و در این باره حتی با آیت‌الله گلپایگانی صحبت کرد (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۴۰۰، ج ۲، ص. ۲۶۸). صدرالدین حائری جهت ترغیب آمدن آیت‌الله شریعتمداری به تهران با رفتن به مشهد با آیت‌الله میلانی گفتگو و پیام‌های ایشان را به آیت‌الله شریعتمداری منتقل کرد. جایگاه آیت‌الله میلانی نقطه قوتی بود که حتی گفته‌شده یکی از اهداف علمای مهاجر به تهران، ملاقات با آیت‌الله میلانی بوده است (فخر زاده، ۱۳۸۱، ص. ۵۴).

آیت‌الله میلانی در مجلس روضه‌خوانی در منزلش بیان کرد که در صورت آزاد نشدن آیت‌الله خمینی به تهران عزیمت خواهد کرد (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۴۰۰، ج ۲، ص. ۲۳۳). در اولین اقدام از مردم خواسته شد که جداگانه به تلگراف‌خانه رفته و آزادی آیت‌الله خمینی و آیت‌الله قمی را از دولت درخواست کنند (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۴۰۰، ج ۲، صص. ۲۳۸، ۲۵۰). ضمن اینکه خود ایشان در شانزدهم خرداد و یک

روز بعد از بازداشت امام، به همراه فرزندش عازم تهران شد؛ اما ریاست ساواک خراسان با هماهنگی با استاندار و فرمانده ارتش و تماس با سرلشکر خادمی مدیر شرکت هواپیمایی هما موفق شد ایشان را از نیمه راه به مشهد بازگرداند. ساواک درباره این کار خود چنین نوشت: «در غیر این صورت هم مرکز را دچار اشکالات بی شمار می کرد و هم احتمال آن داشت که عدم حضور ایشان در اینجا بی نظمی هایی به وجود آورد» (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۴۰۰، ج ۲، ص. ۲۴۰).

آیت الله میلانی که توانست به تهران سفر کند با ارسال تلگرافی به امام و دیگر بازداشت شدگان ضمن شرح ماجرا، اعلام کرد که تازمینۀ آزادی و آسایش آن ها را فراهم نسازد ساکت نخواهد نشست و دیگر مسلمانان هم باید به وظایف خود عمل کنند (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۴۰۰، ج ۲، ص. ۲۲۶). وی مجدداً در تیرماه ۱۳۴۲ به تهران سفر کرد. ساواک تهران که قادر نبود این بار از ورود آیت الله میلانی به تهران جلوگیری کند و از سویی از استقبال گسترده مردم واهمه داشت، کوشید ورود ایشان مخفیانه و بدون اطلاع مردم صورت گیرد (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۴۰۰، ج ۲، ص. ۲۶۴)؛ پس از ورود آیت الله میلانی به تهران، ساواک به منظور کنترل فعالیت های ایشان، تصمیم گرفت او را در شهری و باغ ملک آباد اسکان دهد؛ اما ایشان نپذیرفت و در منزل فردی به نام پور قدیری در خیابان امیریه اقامت کرد (مراسان، ش ۹۴۹، ص. ۴).

با ورود آیت الله میلانی به تهران، گروه های زیادی از مردم جهت دیدار با ایشان به سوی اقامتگاه وی روانه شدند. همه روزه جمعی از روحانیون و بازاریان تهران جهت دیدار به محل اقامت ایشان می آمدند. در همان روزهای اول تعدادی از روحانیون از جمله سید محمد بهبهانی، سید محمود ضیابری و سید محمدحسین علوی داماد آیت الله بروجردی با او دیدار کردند (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۴۰۰، ج ۲، ص. ۲۷۲). اعضای جبهه ملی نیز از جمله گروه هایی بودند که در همان روزهای اول با آیت الله میلانی دیدار کردند. آن ها از مدت ها قبل در مشهد با ایشان ارتباط داشتند و درباره موضوعات سیاسی از وی مشاوره و راهنمایی می گرفتند. در همان روزهای اولیه اقامت آیت الله میلانی در تهران، تعداد ملاقات کنندگان با او چندان زیاد بود که ساواک در گزارشی، این تعداد را تا روز ۱۳/۴/۱۳۴۲ بالغ بر سه هزار نفر اعلام کرد (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۸۰، ج ۱، ص. ۱۵۸).

بعد از ورود آیت‌الله میلانی به تهران و دیدوبازدیدهای معمول بین علما، ایشان اهداف خود را از سفر به تهران تشریح کرد که عبارت بودند از: ۱. آزاد ساختن آیت‌الله خمینی و دیگر آیات عظام و وعاظ؛ ۲. اعتراض به کشتار مردم در تهران و سایر شهرستان‌ها؛ ۳. اعتراض به تصویب قوانین خلاف شرع و قانون اساسی به وسیله رژیم شاه (مراسان، ش ۹۸۲، س ۵۱).

ایشان همچنین در یکی دیگر از دیدارهای عمومی با تأکید بر آزادی بازداشت‌شدگان بیان کرد که بایستی دولت فاسد وقت برکنار و دولت صالح‌تری جایگزین شود. آیت‌الله میلانی با اصرار بر این خواسته‌ها افزود که بازداشت علمای مهاجر به تهران هم تصمیم آن‌ها را تغییر نخواهد داد، ضمن اینکه چنانچه قرار شد مذاکراتی بین دولت و علما انجام شود بایستی نظرات آیت‌الله خمینی هم مدنظر قرار گیرد (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۴۰۰، ج ۲، ص ۳۲۱). در اطلاعیه‌ای که از جانب او صادر شد درباره علل مهاجرتش بیشتر توضیح داده شده است. عدم صلاحیت اخلاقی و عقلی زمامداران حکومتی، عدم رعایت مصالح افراد جامعه و همچنین اجتماع، اسراف بیت‌المال و اموال مسلمانان برخی از بندهایی بود که در اطلاعیه به آن اشاره شده بود. مسافرت علما به تهران باعث تقویت روحیه طرفداران امام خمینی شد و فعالیت‌های مخالفین حکومت را تحت شعاع قرار داد (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۴۰۰، ج ۲، ص ۲۷۹).

به موازات سفر آیت‌الله میلانی، از دیگر شهرها هم علمای معروف و سرشناس به تهران آمدند. حاج شیخ علی اصغر صالحی کرمانی از کرمان، آخوند ملاعلی همدانی و نصرالله بنی صدر از همدان، سید محمود ضیابری از رشت، شریعتمداری، نجفی مرعشی و شیخ مرتضی حائری از قم، صدوقی از یزد و... از جمله این افراد بودند (روحانی، ۱۳۶۰، ص ۵۵۴). در برخی از منابع نام شیخ مجتبی قزوینی از علمای مشهد هم جزو علمای مهاجر ذکر شده است (مرکز حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۷، ج ۲، ص ۸).

جایگاه آیت‌الله میلانی در بین علمای مهاجر

در بین علمای مهاجر، آیت‌الله میلانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بود و به نوعی در رأس همه آن‌ها قرار داشت. با حضور آیت‌الله میلانی در تهران، او به عنوان سخنگوی مهاجرین

انتخاب (مراسان، ش ۹۴۹، س ۲۹) و جلسات علما رونق گرفت (مراسان، ش ۱۱۶، س ۸۱). گزارش‌های ساواک هم این موضوع را تأیید کرده است: «از روزی که آقای میلانی به تهران آمده روحانیون مرتباً جلساتی تشکیل می‌دهند و در تماس دائم با یکدیگر می‌باشند» (مراسان، ش ۱۱۶، س ۸۲) با حضور ایشان روحانیون به منظور مشورت با یکدیگر و چاره‌جویی در امور جاری کشور جلسات متعددی تشکیل دادند. این جلسات بیشتر در محل اقامت آیت‌الله میلانی برگزار می‌شد. گزارش‌های ساواک به برگزاری متعدد این جلسات اشاره دارد: «اخیراً روحانیون شهرستان‌ها (روحانیون معروف) هجوم آورده و قصد دارند که اینجا جلساتی تشکیل داده و پس از مشاوره تصمیماتی بگیرند...» (مراسان، ش ۱۱۶، س ۶۰). در این جلسات مجمع روحانیون مهاجر تصمیم گرفتند از بین خودشان چهار نفر را انتخاب و رأی نهایی در تصمیمات را آن‌ها بگیرند. این چهار نفر عبارت بودند از آیت‌الله میلانی، آیت‌الله شریعتمداری، آیت‌الله نجفی مرعشی و میرزا هاشم آملی، برخی از منابع دربارهٔ نفر چهارم متفق‌القول نیستند و از سید محمد بهبهانی به‌عنوان نفر چهارم یاد شده است (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۴۰۰، ج ۲، ص ۲۸۱).

منزلی که آیت‌الله میلانی در تهران سکونت داشت به‌زودی به‌عنوان یکی از پایگاه‌های تجمع روحانیون تبدیل شد. عدهٔ زیادی از مردم شب‌هنگام خدمت آیت‌الله میلانی می‌رسیدند و نماز جماعت را به امامت ایشان برپا می‌کردند (احمدی، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۲۴۷). علاوه بر علما، طرفداران جبهه ملی نیز با او ارتباط داشتند (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات خرداد ۱۳۷۸، ج ۳، ص ۳۸۴) ضمن اینکه بر طبق اسناد ساواک، جمع شدن جبهه ملی و ترک‌ها در اطراف آیت‌الله میلانی و آیت‌الله شریعتمداری خطرناک توصیف شده است (حسن‌زاده، ۱۳۸۸، ص ۴۶).

ساواک در ارزیابی از مهاجرت آیت‌الله میلانی به تهران چنین نوشت: «مسافرت آیت‌الله میلانی به دنبال مسافرت آیت‌الله شریعتمداری و نجفی مرعشی به تهران در روحیه طرفداران روحانیت کاملاً مؤثر واقع شده و فعالیت طرفداران جبهه ملی و طرفداران مصدق را کاملاً تحت‌الشعاع قرار داده است» (حسن‌زاده، ۱۳۸۸، ص ۲۷۹)؛ بنابراین مهاجرت علمای کشور به تهران تأثیر بزرگی بر جریان مبارزه با حکومت در کشور گذاشت.

از نخستین دستاوردهای مهاجرت علما به تهران کاسته شدن اسطوره

وحشت و اختناقی بود که به دنبال کشتار فجیع و دسته‌جمعی ۱۵ خرداد، سراسر ایران را فراگرفته بود و می‌رفت که کشور را به گورستانی تاریک و وحشت‌زا درآورد... با مهاجرت علما به تهران، روح تازه‌ای در کالبد ملت دمیده شد، جنب‌وجوش تازه‌ای در او پدید آمد. کابوس یأس و ناامیدی که در قلوب بسیاری جا باز کرد و سستی و زبونی به بار آورد، جای خود را به گرمی و امید داد (روحانی، ۱۳۸۷، ص. ۶۷۲)

واکنش حکومت نسبت به علمای مهاجر

از آنجا که حضور علما در تهران سؤال برانگیز بود، حکومت ابتدا سعی کرد محترمانه آن‌ها را به شهرهایشان بازگرداند؛ اما علما نپذیرفتند و حتی حاضر شدند چنانچه زندانیان آزاد نگردند حکومت، آن‌ها را هم بازداشت کند. علمایی چون آیت‌الله میلانی، مرعشی نجفی و شریعتمداری به این دستور بی‌اعتنایی و اعلام کردند: «آن‌ها تا روشن نمودن وضع آیت‌الله خمینی و سایر علما که در زندان به سر می‌برند به تهران آمده و تا آزادی آنان تهران را ترک نخواهند نمود، در صورت فشار دولت برای اخراج آن‌ها، حاضر خواهند بود مانند آن‌ها به زندان بروند» (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۴۰۰، ج ۲، ص. ۱۱). اسدالله علم تلاش کرد که با آیت‌الله میلانی دیدار و موضوع را فیصله دهد؛ اما موفق به دیدار با وی نشد. آیت‌الله میلانی علت رد این دیدار را اقدام او علیه قانون اساسی و حکومت مشروطه و اختلافش با علم را اختلاف اصولی و نه اختلاف شخصی عنوان کرد (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۴۰۰، ج ۲، ص ۳۱۰).

در تاریخ ۱۳۴۲/۴/۲۸ سرلشکر حسن پاکروان رئیس وقت ساواک موفق به دیدار با آیت‌الله میلانی شد. در این دیدار نامبرده گزارش اقداماتی که جهت آزادی روحانیون بازداشت‌شده انجام داده بود به اطلاع ایشان رساند. رئیس ساواک عنوان کرد که به‌غیر از آیت‌الله طالقانی که دارای پرونده امنیتی است، آزادی آیت‌الله خمینی، سید حسن طباطبایی قمی و شیخ فضل‌الله مهدی زاده محلاتی مشروط به این است که آن‌ها به شهرهای خود بازنگردند. این جلسه بدون نتیجه پایان یافت و در جلسه دوم که روز بعد برگزار شد مجدداً موضوع آزادی بازداشت‌شدگان مطرح شد. در این جلسه علما به تصمیم دولت مبنی بر

تبعید آیت‌الله خمینی، قمی و محلاتی اعتراض کردند. پاکروان در پاسخ، آزادی بدون هیچ‌گونه قید و شرط علما را منوط به درخواست از شخص شاه کرد و از حیطة اختیاراتش خارج دانست. از دیگر محورهای مورد بحث در این جلسه، اجرای کامل قانون اساسی، تأمین آزادی کامل انتخابات، مسکوت گذاشتن قوانینی که با مذهب مطابقت ندارد و چالش‌های ارتباط سیاسی حکومت با اسرائیل بود. در پایان ریاست ساواک با لحنی همراه با تهدید اعلام کرد که علمای مهاجر باید هرچه زودتر وضعیت خود را مشخص و به شهرهای خود بازگردند. بعد از آنکه پاکروان جلسه را ترک کرد علما تصمیم گرفتند تا زمانی که تمام زندانیان آزاد نشوند، تهران را ترک نکنند. آن‌ها همچنین درخواست مستقیم از شخص شاه را برخلاف مصلحت دانستند. اعضای جلسه تأکید کردند اتهامات زندانیان باید به‌طور واضح و آشکارا بیان و در دادگاهی صالح و بدون اغراض سیاسی به اتهامات بازداشت‌شدگان رسیدگی شود، در غیر این صورت باید بدون هیچ‌گونه قید و شرطی کلیه آن‌ها آزاد شوند (مراسان، ش ۹۴۶، ص ۴۷-۴۶). کسی که این دو جلسه را اداره کرد آیت‌الله میلانی بود. صلابت و قاطعیت ایشان باعث شد تا پاکروان در موضعی انفعالی قرار گیرد (امامی، ۱۳۸۱، صص ۲۷۴-۲۷۲). در مدت حضور علما در تهران حکومت بارها تلاش کرد که علمای متحصن در تهران را متفرق کند؛ ولی آن‌ها از مواضع خود کوتاه نیامدند. گزارش ساواک نشان می‌دهد که این اداره از هر نوع تأثیرگذاری بر آیت‌الله میلانی ناتوان بوده است. در یکی از گزارش‌ها چنین آمده است:

از آنجا که آیت‌الله میلانی روحانی مقتدر و بی‌پروایی است، از طرف عموم روحانیون به سمت نماینده تعیین شده، به تیمسار سپهبد عزیزی دستور داده‌اند که به تهران بیاید و او را تحت تأثیر قرار دهد؛ ولی ... آیت‌الله میلانی یک قدم هم از خواسته‌های خود عقب‌نشینی ننموده است (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۴۰۰، ج ۲، ص ۲).

آیت‌الله میلانی نه تنها بر ادامه حضور علما در تهران تأکید کرد، بلکه در یک اقدامی هوشمندانه دایرة فعالیت علمای مهاجر را به بیرون از ایران نیز سوق داد تا موضوع، جنبه بین‌المللی پیدا کند. در همین راستا او با رسانه‌های داخلی و خارجی مصاحبه کرد. در یکی از اسناد ساواک گزارش شده که آیت‌الله میلانی با یک خبرنگار آلمانی مصاحبه و تمام

جریانات و اعمالی را که حکومت نسبت به روحانیون انجام داده بر ملا ساخته است. در ادامه همین گزارش آمده که آیت‌الله میلانی و دیگر علمای مهاجر تصمیم گرفتند چون به واسطهٔ سانسور شدید حکومت امکان دارد سخنانشان تحریف شود، با اعزام چند مبلغ به اروپا به افشاگری و بیان حقایق دست بزنند (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۸۰، ج ۱، صص. ۳۳۶-۳۳۵، ۳۷۲، ۳۷۴).

اعتقاد قلبی آیت‌الله میلانی به مرجعیت آیت‌الله خمینی

مرجعیت آیت‌الله خمینی برای آیت‌الله میلانی امری مسلم و قطعی بود و رسالهٔ ایشان را در اختیار مقلدین قرار می‌داد و از نظر عاطفی علاقه وافری به ایشان داشت. این علاقه در حدی بود که وقتی نام امام خمینی را می‌برد واژهٔ (سلام‌الله‌علیه) را بر زبان جاری می‌کرد و دست روی چشمشان می‌گذاشت و هنگامی که نام امام نزد او برده می‌شد، کلمهٔ (علیه‌السلام) را در ادامه سخن مخاطبین می‌آورد (احمدی، ۱۳۸۱، ص. ۲۵۸). او در پاسخ به سؤالی دربارهٔ مرجعیت آیت‌الله خمینی گفت: «حاج آقا روح‌الله خمینی از مفاخر عالم اسلام و یکی از مراجع تقلید می‌باشند. موقعیت دینی و شخصیت اسلامی ایشان بر کسی پوشیده نیست...» (اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص. ۱۵۲). آیت‌الله مرعشی نجفی و شیخ محمدتقی آملی نیز مرجعیت امام را تأیید کردند. اعتقاد آیت‌الله میلانی به مرجعیت امام به گونه‌ای بود که حتی پیشنهاد حکومت مبنی بر اعلام مرجعیت خودش را به شدت رد کرد. عبدخدایی در خاطرات خود بیان می‌کند که چون به منزل آیت‌الله میلانی رفت و آمد داشته، به او چنین گفته است:

بعد از فوت آیت‌الله بروجردی، شاه به من پیغام داد اگر شما حاضر باشید ما پول برای تقسیم بین طلاب در اختیار شما می‌گذاریم و تمام رسانه‌ها را بسیج می‌کنیم تا شما به عنوان مرجع شناخته بشوید. وقتی شاه به باغ‌ملک آمد به من پیغام داد که با او ملاقات کنم و من نکردم... آن‌ها می‌خواستند مرا مقابل حاج آقا روح‌الله قرار بدهند، من حاضر نشدم مرجعیتی را که این‌ها به من پیشنهاد می‌کنند بپذیرم چون به حاج آقا روح‌الله معتقد هستم (حسینی، ۱۳۷۹، صص. ۲۸۲-۲۸۴).

ایشان بر مرجعیت آیت‌الله خمینی تأکید داشت. در یکی از جلسات روحانیون در تهران، آیت‌الله میلانی از ایشان به‌عنوان مرجع مسلم یاد و مرجعیت وی را همگانی اعلام کرد. او در این جلسه از آیت‌الله خمینی به‌عنوان آقای روح‌الله روحی له‌الفداء یاد کردند (عرفان منش، ۱۳۷۵، ص. ۸۵؛ فارسی، ۱۳۷۳، ص. ۱۲۷).

اعلام همگانی و تأیید مرجعیت آیت‌الله خمینی

با قوی شدن احتمال صدمه به جان آیت‌الله خمینی و دیگر بازداشت‌شدگان قیام پانزده خرداد، آیت‌الله میلانی با همراهی سه تن از علمای مهاجر: آیات عظام مرعشی نجفی، شیخ محمدتقی آملی و شریعتمداری اعلامیه‌ای صادر و مرجعیت آیت‌الله خمینی را تأیید کردند (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۷۸، ج ۳، ص. ۳۱۹). تأیید اعلامیه مرجعیت آیت‌الله خمینی، از جمله اعلامیه‌های رسمی علمای مهاجر بود که از سوی مجمع اصلی مهاجرت متشکل از چند تن از آیات عظام منتشر شد (حسن‌زاده، ۱۳۸۸، صص. ۴۳ - ۲۳). در این اعلامیه آن‌ها آیت‌الله خمینی را دارای مقلد بسیار در کشور دانستند که بر طبق قانون اساسی مشروطه دارای مصونیت است؛ لذا نمی‌توان کوچک‌ترین آسیبی به او رساند. همچنان که سی‌وشش تن از علمای مهاجر در تأیید مرجعیت آیت‌الله خمینی اعلامیه صادر کردند (حسن‌زاده، ۱۳۸۸، ص. ۴۳).

انتشار وسیع این اعلامیه در سطح کشور گام مهمی برای خنثی‌سازی توطئه حکومت بود. به‌طوری‌که برخی از احزاب و دسته‌های سیاسی که چندان با نهضت روحانیت همراه نبودند با صدور بیانیه‌هایی مرجعیت آیت‌الله خمینی را تأیید کردند (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۸۲، ج ۲، ص. ۱۳۵). آیت‌الله میلانی چندین بار به پاکروان رئیس ساواک هشدار داد که اگر یک‌تار مو از سر امام خمینی کم شود، حکمی صادر خواهد کرد که ملت اصل و فرع رژیم پهلوی را از بین ببرند. (اباذری، ۱۳۸۰، ص. ۵۲؛ دهقانی اشکذری و همکاران، ۱۳۸۲، صص. ۹۸-۹۹). همچنین آیت‌الله میلانی با سفر به قم از خانواده امام دلجویی و تفقد کرد، این اقدام پس از زیارت حرم حضرت معصومه (س) و طلب آموزش برای آیت‌الله بروجردی انجام شد. طلاب قم که از ورود آیت‌الله میلانی اطلاع پیدا کردند با ایشان همراه شدند و آنگاه همگی به منزل آیت‌الله خمینی رفتند. حضور در منزل ایشان در شرایطی انجام گرفت که رژیم

تهدید کرده بود احتمال محاکمه نظامی بازداشت‌شدگان وجود دارد (مراسان، ش ۹۵۰، ص ۲). این موضوع برای حکومت بسیار سنگین تمام شد، آن‌ها سعی داشتند تا امام را از دیگر مراجع جدا و این‌طور وانمود کنند که مراجع دیگر حامی و همراه امام نیستند؛ اما با این اقدام آیت‌الله میلانی و همراهی طلاب حوزه این مسئله منتفی شد.

بعد از اینکه مسئله تبعید آیت‌الله خمینی به سنندج مطرح شد (مؤمن، ۱۳۸۲، ص ۳۱). علمای مهاجر در برابر آن موضع گرفتند. آیت‌الله نصرالله موسوی بنی‌صدر در تلگرافی به امام او را با عنوان مرجع تقلید شیعیان جهان مخاطب قرار داد. آیت‌الله میلانی دستور داد طومارهایی در تأیید مرجعیت آیت‌الله خمینی تهیه شود و بازاریان و دیگر اقشار مختلف اعلام کنند که طبق قانون اساسی شخصیت‌های اول مملکتی و شخصیت طراز اول مذهبی دارای مصونیت هستند و بازداشت و تبعید آقای خمینی مخالف قانون اساسی است (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۴۰۰، ج ۲، ص ۳۴). اعلام مرجعیت ایشان دارای دو معنا و مفهوم بود: اول آنکه طبق قانون اساسی دولت، حق محاکمه و بازداشت ایشان را ندارد و دوم آنکه علما و مراجع دیگر، نظرات سیاسی و حکومتی امام را مقدم بر نظرات خود می‌دانند (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۹۳، ج ۱، ص ۱۶). نکته آخر اینکه در بحث تأیید مرجعیت امام همگان متفق‌القول نبودند و در این بین برخی از افراد از جمله مظفر بقایی و همفکرانش با شایعه‌پراکنی بین علمای مهاجر، قصد داشتند آن‌ها را در حمایت از امام دلسرد کنند. روایت حجت‌الاسلام محمد هاشمیان از علمای مهاجر از کرمان درباره گفتگوهای بقایی با آقای صالحی کرمانی مؤید این مطلب است (شمس‌آبادی، ۱۳۸۷، صص ۴۵-۴۷؛ روزنامه اطلاعات، ۱۳۶۴/۱۱/۱۵، ص ۹).

صدور فتوا و اعلامیه از سوی مهاجرین

از جمله اقدامات علمای مهاجر به تهران صدور اعلامیه در مناسبت‌های مختلف بود. با نزدیک شدن به چهل‌م قیام ۱۵ خرداد جهت زنده نگه‌داشتن یاد و نام شهدای این حادثه، آیت‌الله میلانی و آیت‌الله شریعتمداری با صدور اعلامیه‌ای، روز یکشنبه مورخ ۲۲ تیر ۱۳۴۲ را تعطیلی عمومی اعلام کردند. آن‌ها همچنین گفتند که در حمایت از امام خمینی و اعتراض به اقدامات شاه تظاهرات خواهند کرد (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات،

۱۳۷۸، ج ۳، ص. ۴۵۳. به دنبال انتشار و توزیع اعلامیه، جوش و خروشی در میان مردم پدید آمد و بار دیگر یاد و خاطره شهدای ۱۵ خرداد گرامی داشته شد. حتی افرادی که به منزل آیت‌الله میلانی رفت و آمد داشتند اظهار کردند اگر تا روز اربعین این شهدا قضایا خاتمه پیدا نکند در روز تعیین شده از مکان‌های مختلف اعتراض خیابانی راه خواهند انداخت و درحالی که پیشاپیش هر دسته یکی از مراجع تقلید حرکت خواهد کرد، کار حکومت و سلطنت را یکسره خواهند کرد. این در حالی بود که در میان جوانان بازاری هم که به منزل آیت‌الله میلانی رفت و آمد می‌کردند، گفتگوهایی پیرامون تشکیل گروه انتقام شنیده می‌شد (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۷۸، ج ۳، ص. ۴۲۱). اداره یکم عملیات ساواک در نامه‌ای به اداره کل سوم ساواک کنترل آیت‌الله میلانی را در این روز از کارهای ضروری دانست که باید به آن توجه شود (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۴۰۰، ج ۲، ص. ۳۱۹). از این گزارش پیداست که محوریت تظاهرات با ایشان بوده است و همگان امید داشتند با اقدامات او زمینه آزادی امام خمینی و دیگر دستگیرشدگان فراهم شود.

در گزارش‌های ساواک به‌صراحت آمده که اعلامیه‌ها معمولاً در منزل آیت‌الله میلانی تهیه و به امضای دیگران می‌رسید (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۴۰۰، ج ۲، ص. ۳۱۰). آیت‌الله میلانی مجدداً با انتشار اعلامیه‌ای با عنوان «ملت مسلمان ایران» در تاریخ ۱۳۴۲/۴/۱۴ که به اعلامیه شماره یک معروف شد، دولت را مورد حمله شدید قرار داد. ایشان در این اعلامیه از اسراف بیت‌المال در راه اغراض خصوصی، انتصابات ناشایست، رشوه‌خواری، ظلم و کشتارهای بی‌رحمانه، عدم امنیت، بیکاری، خفقان و عدم آزادی ابراز نگرانی کرد و علت مسافرت خود به تهران را اجرای امر به معروف و نهی از منکر اعلام کرد (مراسان، ش ۹۴۹، س. ۸۶). صدور اعلامیه‌های مختلف بخشی از فعالیت‌های آیت‌الله میلانی در این برهه بود. وی در تاریخ ۱۳۴۲/۵/۲ بار دیگر در اعلامیه‌ای خطاب به «ملت مسلمان و ستم‌دیده ایران» که به اعلامیه شماره دو معروف شد با لحن بسیار تند اقدام جائزانه حکومت از قبیل کشتار، شکنجه، ضرب و شتم و ایجاد محدودیت‌ها را محکوم و سه نکته اساسی را تذکر دادند.

۱. ملت ایران به‌هیچ‌وجه با تبعید شخصیتی مثل آیت‌الله خمینی و دیگر علمای بزرگ موافقت نخواهد کرد و اجازه چنین تجاوزی را نمی‌دهد.

۲. برای ملت ایران ادامه توقیف و شکنجه رجال و افراد صالح دیگر قابل تحمل نبوده و باید به این جنایات خاتمه دهند.

۳. ملت مسلمان در مقابل صندوق بازی و انتصابات قلبی مقاومت خواهد کرد و اجازه نخواهد داد حقی که سال‌ها از او سلب کرده‌اند باز در اختیار دیگران قرار گیرد (مراسن، ش ۹۴۵، س ۱۰۴).

آیت الله میلانی با صدور نامه‌ها و اعلامیه‌های علما می‌خواست نشان دهد که علمای مهاجر علیه ستم و بی‌دینی و تنها به منظور اجرای قانون اساسی قیام کرده‌اند و تا جان در بدن دارند از تعقیب و اجرای هدف مقدس خود منصرف نخواهند شد.

وفات آیت الله حکیم و طرح بحث مجدد مرجعیت

بعد از درگذشت آیت الله سید محسن حکیم در خرداد ۱۳۴۹ بار دیگر بحث مرجعیت آیت الله خمینی مطرح شد (شعاع حسینی، ۱۳۸۷، صص ۱۱-۱۲) با وفات آیت الله حکیم در نجف که یکی از مراجع شیعه بودند، مسئله مرجعیت اذهان روحانیون و مردم را به خود مشغول کرد (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۹۳، صص ۹۰-۸۷). برخی درباره جاننشینی آیت الله حکیم، از مرجعیت آیت الله خمینی جانب‌داری کردند (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۹۶، ص ۸۳). در برخی از شهرها روحانیون معروف مسئله مرجعیت آیت الله خمینی را مطرح کردند. در قزوین ساواک گزارش داد که روحانیون از جمله سید جلیل زرابادی و شیخ هادی باریک‌بین فعالیت‌های خود را درباره مرجعیت آیت الله خمینی شروع کردند (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ج ۱۳۹۳، ج ۱، ص ۲۹۸) جمعی از مدرسین حوزه علمیه قم تلگراف‌های تسلیتی به همین مناسبت برای آیت الله خمینی ارسال و تعدادی از آن‌ها را در شهر قم توزیع کردند. هر چند ساواک تلگراف‌های ارسالی برای شهرستان‌ها را در اداره پست ثبت و ضبط کرد (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۷۹، ص ۱۹۸)؛ اما با رسیدن خبر درگذشت آیت الله حکیم و شهادت سید محمدرضا سعیدی که تقریباً در يك مقطع زمانی به وقوع پیوست این دو حادثه ناراحتی و نگرانی را در بین مردم مشهد ایجاد کرد. از سویی دیگر ساواک خراسان مجموعه اقداماتی را به منظور عدم اعلام مرجعیت آیت الله خمینی انجام داد؛ لذا از برگزاری مجالس مذهبی، روضه‌خوانی و

عزاداری علما آن‌هم به‌طور جداگانه جلوگیری و دستور داد تا ترتیبی اتخاذ شود که مجالس ترحیم بانام تولیت آستان قدس رضوی و با حضور علما در مسجد گوهرشاد برگزار شود. ساواک گزارش داد که محمدرضا محامی، عباس واعظ طبسی، سید علی خامنه‌ای و سید عبدالکریم هاشمی نژاد اعلام کردند که تنها آیت‌الله خمینی صلاحیت تقلید دارد (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۴۰۰، ج ۲، ص. ۳۱۲).

مسئله مرجعیت چنان اهمیت داشت که استاندار خراسان بعد از بازگشت از تهران به ریاست ساواک مشهد گزارش داد که «مسئله مرجعیت را به شرف عرض همایونی رسانیده، فرمودند اقداماتی درباره خنثی نمودن فعالیت خمینی به‌عمل آمده، بعداً درباره مرجعیت اوامر لازم صادر خواهند فرمود» (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۴۰۰، ج ۲، ص. ۳۵۰). چند روز بعد ساواک مشهد در بخشنامه‌ای به ادارات ساواک در شهرستان‌ها اعلام کرد «به فرموده مقرر است به روحانیون تفهیم و توصیه شود که مرجع تقلید باید در ایران باشد و آیت‌الله شریعتمداری یا خوانساری را بایستی انتخاب نمایند» (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۴۰۰، ج ۲، ص. ۳۵۶).

در این دوره برخلاف زمان وفات آیت‌الله بروجردی که حکومت سعی داشت تا مرجعیت شیعه را از ایران خارج سازد، تلاش شد تا مرجعیت در ایران بماند؛ اما آن را تحت کنترل خود درآورد. شاید یکی از علل این بود که این بار رژیم وقت عراق به حوزه‌های علمیه یورش برده و رفتارهای خشونت‌آمیزی در قبال ایرانیان مقیم عراق انجام داده بود؛ با این حال حکومت ابتدا افرادی که تلگراف تسلیت را به بیت امام در قم ارسال کرده بودند بازداشت کرد. هدف این بود کسی مرجعیت را عهده‌دار شود که در برابر برنامه‌های حکومت انعطاف‌پذیر باشد. از این نظر در مورد انتخاب مراجع داخل کشور بسیار سختگیری شد. زمانی که پیرنیا استاندار وقت خراسان پیشنهاد داد که می‌توان روی آیت‌الله میلانی به‌عنوان مرجع مانور داده شود، ساواک مرکز واکنش نشان داد و با رد این نظر، وی را به عدم شناخت دقیق از آیت‌الله میلانی متهم ساخت و بیان کرد که اگر بنا باشد مرجعیت در ایران حفظ شود، آقایان خوانساری و شریعتمداری نسبت به میلانی موقعیت بهتری دارند (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۸۱، ج ۳، ص. ۴۳۶).

حکومت با ارسال پیام تسلیت به آیت‌الله خویی در نجف و آیت‌الله سید احمد

خوانساری و شریعتمداری در قم و تهران نظر خود را درباره مرجعیت و برتری حوزه نجف بر قم اعلام کرد. خبرگزاری رویترز آیت‌الله سید ابوالقاسم خویی را به‌عنوان مرجع شیعیان جهان در اخبار خود معرفی کرد. از سوی آیت‌الله شریعتمداری در پاسخ به تلگراف تسلیت شاه به وی، متقابلاً تلگرافی ارسال کرد. آیت‌الله سید محمود طالقانی درصدد برآمد تا او را از فرستادن تلگراف منصرف نماید؛ لیکن تلاش‌های ایشان کار به‌جایی نبرد. ارسال این تلگراف از جانب شریعتمداری موجب مخالفت‌ها و انتشار اعلامیه‌هایی علیه او شد (صالح، ۱۳۸۵، ج ۴، صص. ۱۲۹-۱۲۸).

حکومت در مشهد محدودیت‌هایی را در رفت‌وآمد به منزل آیت‌الله میلانی اعمال کرد و چون در این زمان تعدادی از شیعیان افغان به بیت ایشان مراجعه و درخواست اخذ رساله عملیه را داشتند، شهربانی مشهد با آن‌ها بدرفتاری و حتی وسایل یکی از تجار افغانی را به علت ورود به منزل ایشان مورد تفتیش قرار داد (صالح، ۱۳۸۵، ج ۴، ص. ۴۴۴). این رویه در دیگر شهرها هم اجرا شد. شیخ‌الاسلامی ریاست ساواک گیلان در بخشنامه‌ای اعلام کرد که

نظر به اینکه اخیراً عده‌ای از عناصر متعصب مذهبی مبادرت به تهیه و توزیع رساله‌های آیت‌الله خمینی نموده‌اند دستور فرمایید ضمن شناسایی اشخاص (اشخاصی) که در امر چاپ و توزیع آن‌ها دخالت دارند به نحو مقتضی به‌وسیله عوامل خودی و با استفاده از امکانات موجود در محل و بین طبقات به‌ویژه متعصبین مذهبی شایع نمایند چاپ و انتشار رسالات خمینی با نظر مقامات مسئول صورت می‌گیرد... (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۸۹، ج ۱، ص. ۱۹۵).

اعمال این محدودیت‌ها هیچ سودی برای حکومت در پی نداشت، روز ۱۳۴۹/۳/۱۴ اعلامیه‌ای با امضای مدرسین حوزه علمیه مشهد مبنی بر اقامه سوگواری به مناسبت فوت آیت‌الله حکیم صادر شد. سید عبدالکریم هاشمی نژاد در این مراسم درباره شخصیت و ویژگی‌های آیت‌الله خمینی صحبت کرد (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۷۷، ص. ۳۱۶). زمانی که تعدادی از طلاب در منزل آیت‌الله حسن طباطبایی قمی اجتماع کردند، عباس واعظ طبسی طی سخنانی بیان کرد که او مقلد امام است و هر کس در این زمینه از او سؤال کند به او خواهد گفت که از آیت‌الله خمینی تقلید کند. این اقدامات در شرایطی

بود که روحانیون تحت فشار سنگین حکومت قرار داشتند. چنانکه ساواک خراسان در تبیین شرایط حاکم بر مجامع مذهبی و حوزه‌های دینی گزارش داد که شیخ عباس طوسی، محامی و سید علی حسینی خامنه‌ای از جمله رهبران مخالفین در مشهد هستند که به دنبال اقدام دولت نسبت به تعقیب چند نفر طلبه طرفدار آیت‌الله خمینی، از بیم مأمورین متواری و مخفی شدند (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۴۰۰، ج ۲، صص ۳۵۸-۳۵۷). به همین دلیل واعظ طوسی و محامی به ساواک اظهار و از آن‌ها تعهد گرفته شد و سید علی حسینی خامنه‌ای دستگیر و ساواک تصمیم گرفت او را به مدت سه سال تبعید نماید (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۴۰۰، ج ۲، ص ۳۹۵). همچنین آن دسته از طلابی که مشمول انجام وظیفه عمومی بودند به اداره نظام وظیفه عمومی تحویل داده شدند (مراسان، ۱۲۳، س ۹۱-۹۰). این اقدامات بی‌فایده بود. شیخ حسینعلی منتظری و عبدالرحیم ربانی شیرازی تلگرافی به آیت‌الله خمینی مخابره و او را جانشین آیت‌الله حکیم معرفی کردند (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۷۹، ص ۲۰۰) در این تلگراف آیت‌الله خمینی لایق‌ترین شخصیت برای رهبری و زعامت و شایسته تقلید و مراجعه عموم دانسته شده بود (روحانی، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۵۷۲). اعلامیه‌ای هم با عنوان نظریه اساتید بزرگ و حجج اسلام حوزه مقدسه علمیه قم درباره مرجعیت عامه آیت‌الله‌العظمی خمینی در قم منتشر شد. حسین نوری، محمد موحدی، علی مشکینی، ابوالقاسم خزعلی، نعمت‌الله صالحی نجف‌آبادی، محمدشاه آبادی، ابراهیم امینی و احمد جنتی هر یک با دستخط خودشان مرجعیت آیت‌الله خمینی را ذیل آن تأیید کرده بودند (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۷۹، ص ۲۰۵؛ الف ۱۳۸۲، ص ۱۱۶)؛ این گونه بود که مشهد و به‌ویژه روحانیت آن بارها و در مقاطع مختلف تاریخی از مرجعیت آیت‌الله خمینی حمایت و طرفداری کردند. به موازات حمایت و اقدامات علما، مردم مشهد هم با امضای طوماری بالغ بر هشتاد هزار نفر، حمایت خود را از آیت‌الله خمینی و دیگر علمای مبارز کشور اعلام کردند.

نتیجه‌گیری

ریشه مهاجرت سیاسی علما به‌عنوان یک رفتار سیاسی به دوران مشروطیت و دو مهاجرت صغرا و مهاجرت کبرا برمی‌گردد. مهاجرت علما به تهران دستاوردهای مهمی چون ایجاد

همبستگی بین علما و مراجع، شکستن فضای خفقان بعد از قیام ۱۵ خرداد ۱۳۴۲ تبدیل زندان امام خمینی به حصر و فراهم شدن زمینه آزادی ایشان و به‌ویژه تثبیت مرجعیت دینی و رهبری سیاسی بود. در تثبیت مرجعیت امام خمینی، آیت‌الله میلانی نقشی مهم ایفا کرد. مسئله مرجعیت اگرچه مورد توافق همگان نبود و برخی از مراجع با این مسئله مخالف بودند؛ اما بهترین راه برای فراهم ساختن آزادی امام خمینی از منحصه بود. اصرار حکومت بر تبعید امام خمینی و حتی طرح احتمال اعدام بازداشت‌شدگان باعث شد تا آیت‌الله میلانی و جمعی دیگر از مراجع جهت تأیید مرجعیت ایشان بیشتر تلاش کنند. در پاسخ به استفتائاتی که جمعی از اصناف بازار و سایر مردم درباره آیت‌الله میلانی درباره مقام و شخصیت امام شد، ایشان او را از جمله مفاخر عالم اسلام و یکی از مراجع تقلید دانست که موقعیت علمی و اسلامی‌اش بر همگان آشکار است و از اینکه چنین سؤالی از او شد اظهار تعجب کرد. همچنان که در اعلامیه علمای مهاجر قبل از ترک تهران مجدداً به موضوع نیابت عامه علمای اعلام و مراجع تقلید در زمان غیبت کبرا اشاره شد. در این اعلامیه که آیت‌الله میلانی از امضاکنندگان آن بود، بار دیگر آیت‌الله خمینی از مراجع مسلم شیعه و فتوای او چون فتوای آیت‌الله بروجردی و دیگر آیات عظام شیعه لازم‌الاتباع شمرده شد.

با فعالیت‌های علمای مهاجر و به‌ویژه آیت‌الله میلانی در تهران و حمایتی که آن‌ها از مرجعیت آیت‌الله خمینی انجام دادند، این مسئله حداقل در بین شاگردان و طرفداران ایشان به یک گفتمان عمومی تبدیل شد. ضمن اینکه طرح این بحث باعث شد تا حکومت از مسئله اعدام و تبعید منصرف و زمینه آزادی ایشان و دیگر دستگیرشدگان در فروردین سال ۱۳۴۳ فراهم شود.

منابع

- اباذری، عبدالرحیم (به کوشش) (۱۳۸۰). خاطرات حضرت آیت‌الله احمد میانجی. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- احمدی، محمدرضا (به کوشش) (۱۳۷۷). خاطرات آیت‌الله طاهری خرم‌آبادی. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- اسناد انقلاب اسلامی (۱۳۷۴). ج ۱، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- امام خمینی، سید روحالله (۱۳۸۹). صحیفه امام. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- امامی، جواد (به کوشش) (۱۳۸۱). خاطرات آیت‌الله مسعودی خمینی. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- بولتن سازمان خبرگزاری پارس، ۱۹ خرداد ۱۳۴۲، شماره ۶۱.
- حسن‌زاده، اسماعیل (۱۳۸۸). تحلیل رفتار سیاسی عالمان شیعی (مطالعه موردی: پدیده مهاجرت چهل‌روزه ۱۳۴۲). نشریه مطالعات تاریخ اسلام، ۱(۳)، ۳۷-۶۰.
- doi: 20.1001.1.22286713.1388.1.3.3.2
- حسینی، سید مهدی (به کوشش) (۱۳۷۹). خاطرات محمدمهدی عبدخدایی (مروری بر تاریخچه فدائیان اسلام). تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- دوانی، علی (۱۳۷۷). نهضت روحانیون ایران. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- دهقانی اشکذری، محمدرضا؛ کرمی‌پور، حمید و نیکبخت، رحیم (به کوشش) (۱۳۸۲). خاطرات حجت‌الاسلام والمسلمین حاج شیخ حسین انصاریان. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- روحانی، سید حمید (۱۳۶۰). بررسی تحلیلی از نهضت امام خمینی. تهران: انتشارات راه امام.
- روحانی، سید حمید (۱۳۸۷). نهضت امام خمینی. تهران: بنیاد تاریخ پژوهی و دانشنامه انقلاب اسلامی. (۲ جلدی)
- روزنامه اطلاعات (۱۳۶۴/۱۱/۱۵). شماره ۱۷۸۰۷.
- سازمان تبلیغات اسلامی (۱۳۷۶). خاطرات ۱۵ خرداد. دفتر پنجم و ششم. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
- شعاع حسینی، فرامرز (۱۳۸۷). دهه پنجاه. خاطرات حسن حسن‌زاده کاشمیری، علی خاتمی،

- محمد کاظم شکری. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- شعاع حسینی، فرامرز و روح بخش، رحیم. (باکوشش) (۱۳۸۷). خاطرات حجت الاسلام والمسلمین اسماعیل فردوسی پور. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- شمس آبادی، حسن (۱۳۸۷). مهاجرت آیت الله میلانی به تهران، فصلی نو در حیات سیاسی ایشان. فصلنامه مطالعات تاریخی، ۶ (۲۱)، ۳۳-۶۵.
- <https://mtq.ir/?page=magazine&id=21>
- صالح، سید محسن (۱۳۸۵). جامعه مدرسین حوزه علمیه قم از آغاز تا کنون. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- عرفان منش، جلیل (به کوشش) (۱۳۷۵). خاطرات ۱۵ خرداد شیراز. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
- فارسی، جلال الدین (۱۳۷۳). زوایای تاریک. تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات حدیث.
- فخرزاده، سعید (به کوشش) (۱۳۸۱). خاطرات علی جنتی. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- مرکز اسناد انقلاب اسلامی (مراسان)، شماره بازیابی ۱۱۶، سند شماره ۶۰.
- مراسان، شماره بازیابی ۱۱۶، سند شماره ۸۱.
- مراسان، شماره بازیابی ۱۱۶، سند شماره ۸۲.
- مراسان، شماره بازیابی ۱۲۳، اسناد شماره ۹۰-۹۱.
- مراسان، شماره بازیابی ۱۲۳، سند شماره ۸۳.
- مراسان، شماره بازیابی ۹۴۵، سند شماره ۱۰۴.
- مراسان، شماره بازیابی ۹۴۶، اسناد شماره ۴۶-۴۷.
- مراسان، شماره بازیابی ۹۴۹، سند شماره ۴.
- مراسان، شماره بازیابی ۹۴۹، سند شماره ۶.
- مراسان، شماره بازیابی ۹۴۹، سند شماره ۲۹.
- مراسان، شماره بازیابی ۹۴۹، سند شماره ۸۶.
- مراسان، شماره بازیابی ۹۵۰، سند شماره ۲.
- مراسان، شماره بازیابی ۹۸۲، سند شماره ۵۱.
- مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات (۱۳۷۷). یاران امام به روایت اسناد ساواک، شهید

- حجت الاسلام والمسلمین سید عبدالکریم هاشمی نژاد. تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.
- مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات (۱۳۷۸). قیام ۱۵ خرداد به روایت اسناد ساواک. تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.
- مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات (۱۳۷۹). روایت پایداری، حضرت آیت الله حاج شیخ عبدالرحیم ربانی شیرازی به روایت اسناد ساواک. تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.
- مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات (۱۳۸۰). آیت الله العظمی سید محمدهادی میلانی. تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.
- مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات (الف ۱۳۸۱). قامت استوار، شهید حجت الاسلام فضل الله مهدی زاده محلاتی به روایت اسناد ساواک. تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.
- مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات (ب ۱۳۸۱). آیت الله العظمی سید محمدهادی میلانی. تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.
- مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات (الف ۱۳۸۲). شهید حجت الاسلام والمسلمین حاج شیخ مهدی شاه آبادی. تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.
- مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات (پ ۱۳۸۲). مظفر بقایی به روایت اسناد ساواک. تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.
- مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات (۱۳۸۹). انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان گیلان. تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.
- مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات (الف ۱۳۹۳). یاران امام به روایت اسناد ساواک: آیت الله العظمی محمدفاضل لنکرانی. تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.
- مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات (پ ۱۳۹۳). مسجد جامع بازار تهران به روایت اسناد ساواک. تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.
- مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات (ج ۱۳۹۳). انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان قزوین. تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.

حسن شمس آبادی، سید محمود سادات بیدگلی؛ واکاوی حمایت روحانیت مشهد از مرجعیت آیت الله ... ۱۳۷

- مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات (۱۳۹۶). آیت الله سید یحیی جعفری به روایت اسناد ساواک. تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.
- مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات (۱۴۰۰). انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک: استان خراسان رضوی (۵ فروردین ۱۳۴۲ - ۳۱ تیر ۱۳۴۲). تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.
- مرکز حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی (۱۳۷۷). یاران امام به روایت اسناد ساواک، شهید آیت الله حاج شیخ محمد صدوقی. تهران: مرکز حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی.
- مؤمن، ابوالفتح (۱۳۸۲). در آن هوای گرگ و میش، دستگیری امام خمینی و مهاجرت علما به تهران در سال ۱۳۴۲. نشریه زمانه، ۲(۹)، ۲۶-۳۲. <http://noo.rs/ZX158>
- Abazari, A. R. (by effort). (2001). *Memoirs of Hazrat Ayatollah Ahmad Mianji*. Tehran: Center for Islamic Revolution Documents. [In Persian]
- Ahmadi, M. R. (by effort). (1998). *Memoirs of Ayatollah Taheri Khorramabadi*. Tehran: Islamic Revolution Documentation Center. [In Persian]
- Center for the review of historical documents of the Ministry of Information. (1998). *Companions of the Imam according to the documents of Savak, Martyr of Hujjat al- Islam wal- Muslimeen Seyyed Abdul Karim Hasheminejad*. Tehran: Center for the review of historical documents of the Ministry of Information. [In Persian]
- Center for the review of historical documents of the Ministry of Information. (1999). *Khordad 15 uprising according to Savak documents*. Tehran: Center for the review of historical documents of the Ministry of Information. [In Persian]
- Center for Historical Documents of the Ministry of Information. (2000). *Narration of stability, Hazrat Ayatollah Haj Sheikh Abdul Rahim Rabbani Shirazi, according to the documents of SAVAK*. Tehran: Center for Historical Documents of the Ministry of Information. [In Persian]
- Center for Historical Documents of the Ministry of Information. (2001). *Grand Ayatollah Sayyed Mohammad Hadi Milani*. Tehran: Center for Historical Documents of the Ministry of Information. [In Persian]

- Center for Historical Documents of the Ministry of Information. (2002^a). *Qamatwar, Martyr of Hojjat-ul-Islam Fazlollah Mehdizadeh Mahalati, according to SAVAK documents*. Tehran: Center for Historical Document Review of the Ministry of Information. [In Persian]
- Center for Historical Document Review of the Ministry of Information (2002^b). *Grand Ayatollah Sayyed Mohammad Hadi Milani*. Tehran: Center for Historical Document Review of the Ministry of Information. [In Persian]
- Center for Historical Documents of the Ministry of Information. (2003^a). *Martyr of Hojjat al-Islam and Muslims, Haj Sheikh Mehdi Shahabadi*. Tehran: Center for Historical Documents of the Ministry of Information. [In Persian]
- Center for Historical Document Review of the Ministry of Information. (2003^b). *Muzafar Baghai according to the documents of SAVAK*. Tehran: Center for Historical Documents of the Ministry of Information. [In Persian]
- Center for Historical Document Review of the Ministry of Information. (2010). *Islamic revolution according to the documents of SAVAK, Gilan province*. Tehran: Center for Historical Document Review of the Ministry of Information. [In Persian]
- Center for Historical Documents of the Ministry of Information. (2013^a). *Companions of the Imam according to SAVAK documents: Grand Ayatollah Mohammad Fazil Lankarani*. Tehran: Historical Documents Review Center of the Ministry of Information. [In Persian]
- Center for Historical Documents of the Ministry of Information. (2013^b). *Jame Bazar Tehran Mosque according to SAVAK documents*. Tehran: Center for the review of historical documents of the Ministry of Information. [In Persian]
- Center for Historical Documents of the Ministry of Information. (2013^c). *The Islamic revolution according to the documents of Savak, Qazvin province*. Tehran: Center for the review of historical documents of the Ministry of Information. [In Persian]
- Center for Historical Document Review of the Ministry of Information. (2017). *Ayatollah Seyyed Yahya Jafari according to SAVAK documents*. Tehran: Center for Historical Document Review of the Ministry of Information. [In Persian]

- Center for Historical Document Review of the Ministry of Information. (2021). *Islamic revolution according to SAVAK documents: Razavi Khorasan province (March 25, 1963 - July 22, 1963)*. Tehran: Center for Historical Document Review of the Ministry of Information. [In Persian]
- Davani, A. (1998). *Movement of Iranian clerics*. Tehran: Center for Islamic Revolution Documents. [In Persian]
- Dehghani Ashkzari, M. R.; Karmipour, H. & Nikbakht, R. (by effort). (2003). *Memoirs of Hojjat al-Islam wal Muslimin Haj Sheikh Hossein Ansarian*. Tehran: Islamic Revolution Documentation Center. [In Persian]
- Fakhrzadeh, S. (by effort). (2002). *Memories of Ali Jannati*. Tehran: Islamic Revolution Documentation Center. [In Persian]
- Farsi, J. (1994). *Dark corners*. Tehran: Hadith Printing and Publishing Institute. [In Persian]
- Hassanzadeh, I. (2009). Analysis of the political behavior of Shiite scholars (case study: the 40-day migration phenomenon of 1963). *A Quarterly Journal of Historical Studies of Islam*, 1(3), 37-60.
dor: [20.1001.1.22286713.1388.1.3.3.2](https://doi.org/10.1001.1.22286713.1388.1.3.3.2)
- Hosseini, S. M. (by effort). (2000). *Memoirs of Mohammad Mahdi Abdakhodaei (a review of the history of devotees of Islam)*. Tehran: Center for Islamic Revolution Documents. [In Persian]
- Imami, J. (by effort) (2002). *Memoirs of Ayatollah Masoudi Khomeini*. Tehran: Center for Islamic Revolution Documents. [In Persian]
- *Information newspaper*. (1986-02-04). Number 17807. [In Persian]
- Irfanmanesh, J. (by effort). (1996). *Memories of June 15, Shiraz*. Tehran: Islamic Propaganda Organization. [In Persian]
- Islamic Revolution Documents Center (Marāsān). *Retrieval number 116, Document Number 60*. [In Persian]
- Islamic Revolution Documents Center (Marāsān). *Retrieval number 116, Document Number 81*. [In Persian]

-
- Islamic Revolution Documents Center. (Marāsān). *Retrieval number 116*, Document Number 82. [In Persian]
  - Islamic Revolution Documents Center (Marāsān). *Retrieval number 123*, Document Number 90-91. [In Persian]
  - Islamic Revolution Documents Center (Marāsān). *Retrieval number 123*, Document Number 83. [In Persian]
  - Islamic Revolution Documents Center (Marāsān). *Retrieval number 945*, Document Number 104. [In Persian]
  - Islamic Revolution Documents Center (Marāsān). *Retrieval number 946*, Document Number 46-47. [In Persian]
  - Islamic Revolution Documents Center (Marāsān). *Retrieval number 949*, Document Number 29. [In Persian]
  - Islamic Revolution Documents Center (Marāsān). *Retrieval number 949*, Document Number 4. [In Persian]
  - Islamic Revolution Documents Center (Marāsān). *Retrieval number 949*, Document Number 6. [In Persian]
  - Islamic Revolution Documents Center (Marāsān). *Retrieval number 949*, Document Number 86. [In Persian]
  - Islamic Revolution Documents Center (Marāsān). *Retrieval number 950*, Document Number 2. [In Persian]
  - Islamic Revolution Documents Center (Marāsān). *Retrieval number 982*, Document Number 51. [In Persian]
  - *Islamic Revolution Documents*. (1995). Tehran: Islamic Revolution Documents Center. [In Persian]
  - Islamic Propaganda Organization's artistic center. (1998). *Companions of the Imam according to the documents of SAVAK, Martyr Ayatollah Haj Sheikh Mohammad Sadouqi*. Tehran: Islamic Propaganda Organization Art Field Center. [In Persian]
  - Islamic Propaganda Organization. (1997). *Memories of June 15*. Fifth and sixth office, Tehran: Islamic Propaganda Organization. [In Persian]

- Khomeini, S. R. (2010). *Collection of Imam works*. Tehran: Imam Khomeini Education and Research Institute's Publications. [In Persian]
- Momin, A. F. (2003). In that wolfish weather, the arrest of Imam Khomeini and the migration of scholars to Tehran in 1342. *Zamaneh magazine*, 2(9), 26-32. <http://noo.rs/ZX158>
- *Pars news agency bulletin*, June 19, 1342, number 61. [In Persian]
- Rouhani, S. H. (1981). *An analytical study of Imam Khomeini's movement*. Tehran: Rah Imam Publications. [In Persian]
- Rouhani, S. H. (2008). *Imam Khomeini's movement*. Tehran: Foundation for Historiography and Encyclopaedia of the Islamic Revolution. (2 volumes). [In Persian]
- Saleh, S.M. (2006). *The teachers community of Qom seminary since the beginning until now*. Tehran: Islamic Revolution Documentation Center. [In Persian]
- Shamsabadi, H. (2008). Ayatollah Milani's migration to Tehran, a new chapter in his political life. *Historical Studies Quarterly*, 6(21), 33-65. <https://mtq.ir/?page=magazine&id=21>
- Shua Hosseini, F. (2008). *The fifties, memories of Hasan Hassanzadeh Kashmiri, Ali Khatami, Mohammad Kazem Shokri*. Tehran: Imam Khomeini Editing and Publishing Institute. [In Persian]
- Shua Hosseini, F. & Ruhbakhsh, R. (by effort). (2008). *Memoirs of Hojjat al-Islam wal-Muslimeen Ismail Ferdosipour*. Tehran: Imam Khomeini Education and Research Institute's Publications. [In Persian]